

Переклад та видання творів святителя Іоана Золотоустого в Київській православній митрополії (XI-XVII ст.)

протоієрей Сергій Горбик

Стаття присвячена історії перекладів та видання творів святителя Іоана Золотоустого в Київській православній митрополії XI-XVII століть.

Ключові слова: святитель Іоан Золотоуст, Київська митрополія, Україна, Велике Князівство Литовське, друкарні, переклади.

Питання перекладів творів Святих Отців Церкви на теренах Київської православної митрополії є надзвичайно важливим та цікавим, бо саме через подібні зразки старовинної писемності можна дослідити формування релігійної термінології білоруської та української мов, а також певний напрямок богословської думки наших предків. Нажаль, хоча існує досить багато описів рукописів та стародруків Київського православ'я XI-XVII ст., саме історична бібліографія стосовно окремих Святих Отців відсутня. У цій статті ми спробуємо викласти коротку бібліографічну історію видань творів святителя Іоана Золотоустого, що побачили світ у XI-XVII ст.

Період XI-XVII ст. вибраний нами тому, що він характеризується самостійним розвитком Київської митрополії, коли всі основні центри писемності, а пізніше й друкарні, знаходилися на території етнічної Білорусії та України (Київська Русь, Велике князівство Литовське, Річ Посполита), і не зазнавали утиску та впливу Московської держави.

Також мусимо відзначити, що за браком інформаційної бази ми розглянули тільки невелику кількість рукописної спадщини Київської митрополії. На наш погляд, основна проблема полягає у важкості

визначення дійсного місця створення того чи іншого рукопису, бо кількісна база таких рукописів, головним чином, у збірках музеїв та архівів Російської Федерації та Польщі досить велика і дає можливість спільних проектів істориків та філологів.

Говорячи про друковані видання кінця XVI – початку XVII ст., ми опускаємо повний опис цих видань через його наявність у багатьох бібліографічних та історичних працях кінця XIX – XX ст., фіксуючи тільки основні моменти.

При всьому багатстві корпусу перекладів святоотцівської спадщини в Київській православній традиції творчість святителя Іоана Золотоустого займає особливе місце. Адже кількість перекладів та видань його творів є чи не найбільша. Так, уже в перших пам'ятках релігійної літератури Київської Русі XI ст. ми зустрічаємо виписки творів святителя Іоана Золотоустого. В «Ізборнику Святослава» 1073 р. вміщений уривок з «поучення» Іоана Золотоустого «О злих женах». При цьому, звертаючи увагу на явно український ізвод церковнослов'янської мови збірника, можна вважати, що це був власне переклад з оригіналу, а не копіювання рукописів болгарського або сербського походження¹.

До часу писемності Київської Русі, за нашим міркуванням, відносяться переклад збірки двадцять слів святителя Іоана Золотоустого, що вміщені в Супральному рукопису XI ст. Також з найдавніших перекладів власне Київської православної традиції сімнадцять слів свт. Іоана Золотоустого ми знаходимо в збірці «Четеї-Мінеї» XII ст. (за травень місяць) і сім слів у збірці Троїцько-Сергієвої Лаври XII ст.

Загалом, коли ґрунтуватися на праці російського академіка Є. Голубинського, можемо казати про 203 слова святителя Іоана Золотоустого, що існували в писемній традиції Київської Русі XI-XIII ст. у перекладі з грецької на древній київський ізвод церковнослов'янської мови. Це число можна було б дещо збільшити, додавши ті слова Златоуста, що знаходяться в більш-менш пізніх збірках Київського Православ'я, які мовними особливостями вказують на стародавність перекладу².

¹ Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга. – Львів, 1995. – С. 131-139.

² Голубинский Е. История Русской Церкви. – Т. 1. Период первый. – М., 1901. – С. 898-899.

Від другої половини XIII ст. центр православної писемності Київської митрополії переноситься на білоруські землі. Буйні скрипторії діяли в Новоградку та Вільні, а також в інших монастирях. Хоча рукописів XIII-XV ст. знаходилося небагато, але, досліджуючи рукописну спадщину XVI-XVII ст., у багатьох випадках науковці вважають її протографом більш древні рукописи³. При цьому, як відзначають дослідники, творіння святого Іоана Золотоустого стоять на першому місці серед перекладів Святих Отців (коли враховувати окремі слова та повчання в збірниках)⁴.

У період до кінця XVI – початку XVII ст. одним з найбільш популярних збірників творів святого Іоана Золотоустого був «Златоструй». Це некалендарний читальний збірник постійного змісту, що містить слова та повчання, які переважно надписані ім'ям святого Іоана Златоуста. При цьому власне перу Святого належить тільки частина текстів, а частина, переважно південнослов'янського походження, йому тільки приписується. На сьогодні відомо біля 40 рукописів, що були створені до XVII ст.

Хоча протографом усіх відомих рукописів «Златоструя» називають болгарський «збірник царя Симеона», на наших землях він неодноразово перероблявся переписувачами. Редакція південнослов'янських списків, за нашими міркуваннями, головним чином стосувалася мови текстів, яка наближалася до білоруського та українського ізводів церковнослов'янської мови.

Загалом, розглядаючи корпус рукописів, що зміщували твори святого Іоана Золотоустого та розповсюджувалися на білоруських та українських землях з другої половини XIII ст. і до останньої чверті XVI ст, можна вилучити три групи:

1. Копії рукописів XI – першої половини XIII ст. До цієї групи, на нашу думку, можна долучити й ті рукописи, які зазнали певних змін, але протографом яких були саме древні рукописи скрипторіїв Київської митрополії.
2. Корпус рукописів південнослов'янського (найперше – болгарського) походження.

³ Рукописное наследие Древней Руси. – М., 1992. – С. 69-70.

⁴ Там само. – С. 81.

3. Власні нові переклади деяких творів Святителя, що робилися в релігійних центрах Київської митрополії. Стосовно цієї групи, нам здається, ще доведеться проводити окрему розвідку, бо цей пласт текстів мало вивчений саме білоруськими та українськими науковцями. Хоча, коли ми звернемося до каталожного опису російських дослідників другої половини XIX – початку XX ст., то в деяких побачимо визначення мови рукопису як «західноруська» (білоруська) або «південноруська» (українська).

На сьогодні найбільш відомі переклади творів святителя Іоана Золотоустого виконані при магнатських дворах князя Андрія Курбського в Милянєвичах і князя К. Острозького в Острозі.

Так, князь Андрій Курбський особисто переклав з латинської мови ряд творів святителя Іоана Золотоустого, які до цього не були відомі в слов'янському перекладі, або переклад яких був, на погляд князя, незадовільний. В остаточному вигляді праця князя Андрія Курбського отримала назву «Нові Маргарит», що включала 67 творів святителя Іоана Золотоустого, забезпечених повним переліком⁵. І хоча цей збірник, на думку багатьох дослідників, не отримав широкого розповсюдження, але використовувався для редакції та поповнення інших видань, зокрема Острозького й, можливо, Віленського⁶.

Цікавим є і збірник XV ст. з бібліотеки Почаївської Лаври, що носить назву «Книга буття, небес і землі, виклад у святих отця нашого Іоана Золотоустого, архієпископа Константинопольського...». Цей збірник перекладів, складений невідомим автором на підставі бесід святителя Іоана Золотоустого на книгу Буття. Рукопис написаний українським ізводом церковнослов'янської мови та складається з 257 листів⁷.

Поява нових рукописних збірників, що містили твори святителя Іоана Золотоустого, відбувалося практично до кінця XVIII ст. Не дивлячись на виникнення друкованих видань, подібні збірники створюю-

⁵ Сергеев А. Г. О вновь найденном Вольинском списке «Нового Маргарита» А. М. Курбского. / Материалы и сообщения по фондам Отдела Рукописей библиотеки РАН. – СПб, 2005. – С. 151-152.

⁶ Беляева Н. П. Материалы куказателю переводных трудов А. М. Курбского // Древнерусская литература: Источниковедение. – Л., 1984. – С. 121-124.

⁷ Описание Рукописей Почаевской лаври, хранящихся в библиотеке музея при Киевской духовной академии. – К., 1881. – С. 2.

валися для власних потреб деяких монастирів Київської православної митрополії, а також на замовлення приватних осіб⁸.

Першою друкованою книжкою на території Київської православної митрополії, у якій був уміщений один із творів святителя Іоана Золотоустого, був «Збірник повчань», що побачив світ у Вільні⁹. У ньому було поміщено «Слово про терпіння та благо хваління»¹⁰. Як вважають деякі дослідники, протографом вміщеного тексту був переклад, що вийшов з «гуртка Андрія Курбського або Костянтина Острозького»¹¹.

У 1596 році коштом князя Острозького виходить збірка слів святителя Іоана Золотоустого «Маргарит»¹². Для цього видання, як і для попереднього, у числі інших було використано тексти, перекладені та відредаговані гуртком князя Андрія Курбського¹³.

Там же, в Острозі, у 1607 році, видається збірник «Лікарство на оспалій умисл чоловічий», у якому вміщені дві праці святителя Іоана Золотоустого: «Слово о покаянні к Феодору Мніху» та «Слово еже всуе мятется всяк человек живий».

Наступні кілька книг з працями святителя Іоана Золотоустого побачили світ у друкарні Львівського православного братства, це:

1. «Іоанн Златоуст. О воспитанії чад», Львів, 1609¹⁴.
2. «О священстві св. Іоана Златоустого», 1614, – це, фактично, збірка різних текстів під назвою «О священстві св. Іоана Золотоустого». На думку більшості дослідників, назва продиктована тим, що з загального змісту видання (60+448 с.) праці святителя займають найбільший об'єм: шість слів Іоанна Златоуста (1–210 с.); його ж еклоги «о приличных священству» (211–404 с.)¹⁵.

Що стосується авторства «львівського» перекладу творів святителя, то тут історики та мовознавці не прийшли до одностайної думки.

⁸ Рукописное наследие Древней Руси. – М., 1992. – С. 84.

⁹ Сборник поучений. – Вильно: Тип. Мамоничив, 1585.

¹⁰ Там само. – С. 49 нн а. – 63 нн. б.

¹¹ Книга Беларусі. Зводны каталог. – Мн., 1986. – №16.

¹² Маргарит. – Острог, 1595.

¹³ Быков Н. П. Князья Острожские и Вольны. – СПб., 1915. – С. 29-30.

¹⁴ Свенцицкий И. С. Каталог книг церковнославянской печати. – Жовква, 1908. – С. 568.

¹⁵ Родосский Алексей. Описание старопечатных и церковно-славянских книг, хранящихся в библиотеке С.-Петербургской духовной академии. Выпуск 1. – СПб., 1891. – С. 69-70.

Частина вважає головним автором перекладу відомого освітянина, філософа та перекладача Кипріяна (Острозького), а інші – Дем'яна Наливайка, що вважається автором передмови та перекладачем текстів збірника «Лікарство на оспалий умисл чоловічий». Обидва варіанти ґрунтуються на гіпотезі, що вже готові рукописи потрапили до друкарні Львівського братства з архіву єпископа Гедеона Балабана.

Разом з тим, на нашу думку, цілком можливо й авторство Іова Борецького, який від 1604 року був ректором братської школи та викладав там грецьку мову.

Ініціативу Львівського православного братства з видання творів святителя Іоана Золотоустого підтримало Віленське православне братство. Тут архімандрит Леонтій (Карпович) переклав та підготував до друку працю святителя «На Отче наш виклад», що була надрукована в 1620 р. Особливістю цього видання є передмова перекладача, архімандрита Леонтія, яка написана старобілоруською мовою. Також і текст святителя Іоана Золотоустого створений на межі білоруського ізводу церковнослов'янської мови та тогочасної старобілоруської¹⁶.

Та сама праця святителя Іоана Золотоустого, імовірно в тому ж перекладі, була перевидана 26 вересня 1636 р. в Кутейні. Особливістю цього видання є те, що до праці святителя додано ще кілька текстів інших авторів: цитата із слова св. Георгія Богослова «*Не хоче тя сама слушност мети...*», «*Наука Василя, цисаря грецького до сина його Льва про віру...*», тлумачення та виклад Нікейського і Константинопольського символу віри¹⁷.

Останніми двома виданнями творів святителя Іоана Золотоустого в XVII ст. є Київські видання 1623 та 1624 років. Ці видання займають особливе місце як за якістю перекладів, так і за об'ємом.

Так, книга «Іоан Золотоуст. Бесіди на 14 посланій апостола Павла. Київ, 1623»¹⁸ вражає своїм об'ємом (1642 ст.), якістю перекладу та друку. Видання має кілька передмов: Києво-Печерського архімандрита Єлисея Плетенецького та його наступника – Захарії Копистенського. Цікавим є й те, що при підготовці видання використовувався переклад того ж ченця Кіпріана з Острозького гуртка, який був виправ-

¹⁶ Книга Беларусі. Зводны каталог. – Мн., 1986. – № 90.

¹⁷ Там само. – – № 123.

¹⁸ Іоан Златоуст. Бесіди на 14 посланій апостола Павла. – К., 1623.

лений та відредагований о. Єлисеєм Плетенецьким та о. Захарієм Копистенським, а також Памвою Бериндою¹⁹.

Практично аналогічною за якістю перекладу передмов та друку є й книга «Іоана Золотоустого. Бесіди на діяння святих апостолів. Київ, 1624» (534 ст.). Вона також подає передмови Києво-Печерських архимандритів Єлисея Плетенецького й Захарії Копистенського. З передмови бачимо, що переклад Гавриїла Дорофєйовича виправлене Йосифом Святогорцем і Памвою Бериндою²⁰.

Як ми вже відзначали вище, з'явлення друкарень не спинило створення рукописної книги. Так, у кінці XVII ст., ченцями Почаївської Лаври було здійснено кілька перекладів творів святого Іоана Золотоустого на український ізвод церковнослов'янської мови.

Ієромонах Самуїл у 1694 році здійснив переклад бесід святого Іоана Золотоустого на Євангелія від Матфея. Цей рукопис складається з двох списків. У першому вміщено «першу половину бесід з 1 по 45». Завдяки підпису, ми можемо визначити й точну дату закінчення роботи перекладача – 23 вересня.

Друга половина рукопису того ж автора, фактично збірник перекладів різних Отців Церкви, містить «другу половину бесід (святого Іоана Золотоустого) з 36 по 90»²¹.

Також насельник Почаївської Лаври ієромонах Флавіан Касіянович переклав працю «Бесіди Іоана Золотоустого на Євангелія від Іоана Богослова». Рукопис датується XVII ст. і складається з 449 листів та написаний українським ізводом церковнослов'янської мови²².

Таким чином, можемо зробити наступний висновок: з часу Хрещення Русі-України і до захоплення Київської православної митрополії Московським патріархатом у кінці XVII ст. наші попередники приділяли велику увагу творам святого Іоана Золотоустого. Було здійснено багато власних перекладів його творів, що широко розповсюджувалися в рукописному, а пізніш в друкованому варіанті. Ця перекладна спадщина дуже цікава і ще чекає свого дослідника.

¹⁹ Описание старопечатных и церковно-славянских книг, хранящихся в библиотеке С-Петербургской духовной академии. Выпуск первый 1491-1700. – СПб, 1891. – С. 113-114.

²⁰ *Іоан Златоуст*. Бесіди на діяння святих апостолів. Київ, 1624.

²¹ Описание Рукописей Почаевской лаври, хранящихся в библиотеке музея при Киевской духовной академии. – К., 1881. – С. 1.

²² *Там само*. – С. 2

Список джерел і літератури:

1. *Беляева Н. П.* Материалы к указателю переводных трудов А. М. Курбского // Древнерусская литература: Источниковедение. – Л., 1984.
2. *Быков Н. П.* Князья Острожские и Волынь. – СПб., 1915.
3. *Голубинский Е.* История Русской Церкви. – Т. 1. Период первый. – М., 1901.
4. *Запаско Я. П.* Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга. – Львів, 1995.
5. *Іоан Златоуст, свт.* Бесіди на 14 посланій апостола Павла. – К., 1623.
6. *Іоан Златоуст, свт.* Бесіди на діяння святих апостолів. – К., 1624.
7. *Кніга Беларусі.* Зводны каталог. – Мн., 1986.
8. *Лікарство на оспалий умисл чоловічий.* – Острог, 1607.
9. *Маргарит.* – Острог, 1595.
10. Описание Рукописей Почаевской лаври, хранящихся в библиотеке музея при Киевской духовной академии. – К., 1881.
11. Описание старопечатных и церковно-славянских книг, хранящихся в библиотеке С.-Петербургской духовной академии. Вып. первый 1491-1700. – СПб., 1891.
12. *Родоский Алексей.* Описание старопечатных и церковно-славянских книг, хранящихся в библиотеке С.-Петербургской духовной академии. Вып. первый. – СПб., 1891.
13. *Рукописное наследие Древней Руси.* – М., 1992.
14. *Сборник поучений.* – Вильно: Тип. Мамоничив, 1585.
15. *Свенцицкий И. С.* Каталог книг церковнославянской печати. – Жовква, 1908.
16. *Сергеев А. Г.* О вновь найденном Волынском списке «Нового Маргарита» А. М. Курбского. / Материалы и сообщения по фондам Отдела Рукописей библиотеки РАН. – СПб., 2005.